

Carsten Kronborg Bak

Definitioner og målinger af social eksklusion

– En kritisk begrebsmæssig og metodologisk gennemgang

Fattigdom og ulighed har længe været de dominerende kategorier til at beskrive befolkningens levevilkår og afspejler stadigvæk væsentlige problemer i det danske samfund, selvom fattigdomsrisikoen i Danmark er lav sammenlignet med andre europæiske lande. I løbet af 1990'erne har social eksklusion som "nyt" begreb imidlertid på mange måder overtaget opmærksomheden fra fattigdom. Artiklen rejser spørgsmålet om hvad det er social eksklusion kan bidrage med som begreb og på hvilken måde det adskiller sig fra andre centrale begreber som fattigdom og social kapital.

Det overordnede formål med artiklen er, at bidrage med en bred oversigts-gennemgang af en række centrale videnskabelige definitioner. Herudover inddrages udvalgte kvantitative og kvalitative studier af social eksklusion for at problematisere manglen på empiriske studier af social eksklusion, hvor der anvendes direkte mål for social eksklusion. Det resulterer alt for ofte i, at der kan stilles spørgsmålstejn ved hvorvidt det er social eksklusion eller andre relaterede begreber der "måles" i forskellige empiriske studier.

Mental sundhed anvendes i diskussionen af "målinger" af social eksklusion som kritisk case for at pege på mangler i eksisterende empiriske studier og for at nuancere diskussionen med viden fra kvalitative studier af årsagsprocesser bag social eksklusion.

Søgeord: Social eksklusion, definitioner, målinger, mental sundhed, stigma.

Fattigdom og ulighed har længe været de dominerende kategorier til at beskrive befolkningens levevilkår og afspejler stadigvæk væsentlige problemer i det danske samfund, selvom fattigdomsrisikoen i Danmark sammenlignet med andre europæiske lande er lav (Kenneth-Hansen 2010:20). I et historisk perspektiv har fattigdom i Danmark imidlertid været nærmest et forsvundet begreb i politikeres og forskeres sprogbrug i flere årtier efter 2.verdenskrig (Hansen 2010:4). I løbet af 1990'erne har social eksklusion som "nyt" begreb således på mange måder overtaget opmærksomheden fra fattigdom. Det var den tidligere formand for EU kommissionen Jaques Delors, der i begyndelsen af 1990'erne særligt var med til at fremme begrebets anvendelse i forbindelse med lanceringen af EU's fattigdomsprogrammer (Larsen 2004:65).

Spørgsmålet er imidlertid, hvad dette skifte i fokus fra fattigdom mod social eksklusion siden har betydet? Ikke blot har politikere i de enkelte EU-lande i højere grad gjort det til et centralt tema, men også i de videnskabelige samfund er der i stigende omfang kommet en stadig større interesse for temaer som "social udstødelse" og "marginalisering", som de nye måder, elendighed og afsavn kommer til udtryk på (Abrahamson 2010:32). Indtil slutningen af 1980'erne var der således stort set ikke nogen, der beskæftigede sig med social eksklusion som tema.

Begrebet har også vundet indpas i Danmark, og begrebet anvendes om to forskellige og overlappende fænomener (Larsen 2004). I Danmark er social eksklusion typisk blevet anvendt til at betegne "socialt udsatte" eller "socialt udstødte" gruppers vilkår. Det vil sige de problemstillinger, der er knyttet til grupper som hjemløse, alkoholikere, sindslidende, og som Rådet for Socialt Udsatte har særlig fokus på. Det andet fænomen er social eksklusion forstået som ikke-deltagelse på centrale områder i livet, og som inkluderer undersøgelser i normalbefolkningen. Dette fænomen har stort set ikke fået opmærksomhed i Danmark.

På trods af det faktum, at social udstødelse/eksklusion¹ er blevet et mere udbredt og "populært" begreb, er mit ærinde i denne artikel at problematisere den *uklarhed*, der er forbundet med en indholdsmæssig bestemmelse af begrebet. Det afspejler sig i de mange bud på en definition af social eksklusion, der findes i den videnskabelige litteratur på området. Herudover er der så godt som ingen solide empiriske undersøgelser af social eksklusion i Danmark. Lige med undtagelse af Jørgen Elm Larsen (2004) undersøgelse af fattigdom og social eksklusion på baggrund af de danske levekårsundersøgelser fra 1976, 1986 og 2000. Larsen (2004) anvendte her et restriktivt mål for social eksklusion som ikke-deltagelse i normalbefolkningen (mere herom senere). Internationalt er der også relativ få empiriske undersøgelser af social eksklusion, og resultaterne peger i forskellig retning.

Jeg er enig med andre danske forskere (Larsen 2004; Abrahamson 2010), der argumenterer for, at social eksklusion ikke bare er "gammel vin på nye flasker" (Abrahamson 2010:37), og at fattigdom og social eksklusion derfor

Carsten Kronborg
Bak

Lektor ved Center
for landdistrikts-
forskning, Institut
for Miljø & Erhvervs-
økonomi, Syddansk
Universitet

E-mail:
cakr@sam.sdu.dk

ikke er det samme fænomen. Imidlertid er min tese, at social eksklusion, som et nyere begreb til at beskrive nye og ændrede former for sociale problemer/elendighed, stadigvæk mangler at bevise sin værdi. Det kan bedst ske ved at der gennemføres flere empiriske afprøvninger af begrebets operationelle værdi.

Der er tale om et paradoks, for på den ene side viser den videnskabelige diskussion af social eksklusion som begreb en enighed blandt centrale forskere på området om, at social eksklusion er et komplekst og multidimensionelt begreb, som er påvirket af objektive sociale omstændigheder og levevilkår. Men på den anden side er der, på trods af denne enighed, stadigvæk ret få af de empiriske undersøgelser, der rent faktisk anvender direkte indikatorer i empiriske målinger af social eksklusion.

Artiklens overordnede budskab er derfor, at de kvantitative indikatorer, der anvendes i mange empiriske målinger af social eksklusion, ofte er for upræcise mål (Bak 2004a). Det skyldes ikke mindst, at der ofte er tale om indirekte indikatorer til måling af social eksklusion, hvor det i høj grad kan diskuteres, hvorvidt det således overhovedet er social eksklusion, der bliver målt i disse studier (Böhnke 2004; Layte, Maitre, Whelan 2010).

I artiklen vil jeg først give en kort redegørelse for social eksklusions oprindelse og udvikling som begreb i en europæisk kontekst for herefter at introducere og kritisk forholde mig til forskellige videnskabelige definitioner af social eksklusion – herunder hvad der adskiller social eksklusion fra andre begreber som fattigdom og social kapital. Herefter gennemgås udvalgte kvantitative og kvalitative målinger af social eksklusion i forskellige empiriske studier. Mental sundhed anvendes som "kritisk case" for at kunne identificere mangler i de eksisterende tilgange til at måle social eksklusion med.

Hvad er social eksklusion? Begrebets politiske oprindelse i Europa

Social eksklusion er et relativt nyt begreb, som fremstod som et nyt paradigme i 1990'erne inden for fattigdomsstudier i Europa (Munck 2004). Det er et bredere og mere dynamisk begreb end dét, der kommer til udtryk i traditionelle forståelser af fattigdom. Amartya Sen (2000) peger på, at franskmanden

René Lenoir (1974) sandsynligvis må betragtes som den egentlige ophavsmand til begrebet.

Der er således tale om en fransk oprindelse, hvor "les exclus" betegner de personer, som faldt igennem det sociale sikkerhedsnet i 1970'erne. Det kunne fx dreje sig om handicappede, enlige forældre og arbejdsløse på bistandshjælp (Burchardt 2000). Senere førte intensiverede sociale problemer i udkantsområder af de større franske byer til, at definitionen blev udvidet til også at omfatte utilfredse unge og isolerede personer. Social eksklusion er derfor tæt knyttet til en fransk tradition, hvor "social tæthed" opfattes som essentiel for at opretholde den sociale sammenhængskraft i samfundet (Burchardt 2000; Silver 1995).

Begrebet kan imidlertid også spores tilbage til den franske sociolog Emile Durkheim (1964), som opfattede social eksklusion i relation til og i opposition til spørgsmålet om solidariteten og den sociale sammenhængskraft i samfundet (Larsen 2004). Det er dog normalt den tyske sociolog Max Weber, som forbindes med begrebet social eksklusion. Max Weber (1968) anvendte begrebet "aflukningsstrategier", hvor en gruppe aktivt forsøger at opretholde eller sikre sig en privilegeret position på bekostning af en anden gruppe. For en nærmere oversigt over de samfundsforståelser, som eksklusion kan relateres til, henvises til Silver (1994), Room (1995), Levitas (1996, 1998), Byrne (1999).

Begrebet har været anvendt på tre konkurrerende måder i de nuværende politiske debatter. Disse er i mere eller mindre grad genkendelige i den politiske retorik omkring løsningsmodeller på den sociale eksklusion (Levitas 1998).

1. En integrationistisk tilgang (SID, Social Integration Diskurs), hvor beskæftigelse ses som en nøgleintegrerende faktor, både via lønindkomst, identitet og følelse af selvværd, og netværk.
2. En fattigdoms tilgang (RED, Redistribution Diskurs), hvor årsagerne til udstødelse er relateret til lave indkomster og mangel på materiale ressourcer. Inklusion vil derfor kræve en omfordeling af økonomiske og sociale ressourcer.
3. En underklasse tilgang (MUD, Moralsk Underklasse Diskurs), hvor ekskluderede ses som afvigere fra de moralske og kulturelle normer i samfundet, udviser en "kultur af fattigdom" eller en "afhængighedskultur". De tillægges derfor selv skylden for deres egen fattigdom og dens sociale arv.

Disse tilgange er blevet sammenfattet som "ingen arbejde", "ingen penge" og "ingen moral". Inklusion handler her om, at det skal gøres uattraktivt at være socialt ekskluderet, og midlet fra regeringens side er at skære ned på de ydelser, der gør det muligt at stå udenfor arbejdsmarkedet (Larsen, Andersen og Bak 2012).

Nye tendenser på området ses bl.a. i den fælles europæiske plan "Europe 2020" fra 2010 for bekæmpelse af fattigdom og social eksklusion (Larsen 2010; European Union 2010, 2011). Af denne plan fremgår det, at et centralt EU mål er at hjælpe mindst 20 millioner europæere ud af fattigdom og social eksklusion inden 2020. Bekæmpelse af fattigdom og social eksklusion er således et af syv flagskibsinitiativer i EU's Europa 2020-strategi. Initiativet drejer sig om at sikre social og geografisk samhørighed, så vækst og jobskabelse kan komme flest mulig til gavn. Det tilstræbes samtidig, at folk, der oplever fattigdom og social udelukkelse, får mulighed for at leve et liv i værdighed og være en aktiv del af samfundet (Europa Kommissionen 2010:6).

EU's 2020-strategi er således udtryk for, at de nye målsætninger i højere grad bevæger sig i retningen af at anvende arbejdsmarkedsmål (høj beskæftigelse) og økonomiske mål (fattigdomsreduktion), og dermed ses en bevægelse en smule væk fra den fremherskende diskurs inden EU på disse områder inden for de sidste 20 år. På den måde kan den nye brug af begrebet i Europa i høj grad ses som en videreførelse af den integrationistiske tilgang med fokus på jobskabelse og vækst som nøglen til at kunne reducere fattigdom og social eksklusion.

Videnskabelige definitioner af social eksklusion

I det følgende beskrives forskellige definitioner af social eksklusion, og det diskuteres, hvorvidt – og i hvilken udstrækning social eksklusion adskiller sig fra andre begreber som fattigdom og social kapital. Omdrejningspunktet vil være at diskutere den teoretiske præcision af social eksklusion som begreb ud fra en gennemgang af forskellige videnskabelige definitioner af begrebet, og formålet hermed er at tydeliggøre den uklarhed, der er forbundet med en indholdsmæssig bestemmelse af begrebet, og hvordan denne uklarhed viser sig i de forskellige forsøg på at operationalisere social eksklusion som begreb i forskellige empiriske undersøgelser.

Social eksklusion henviser generelt til *manglende deltagelse* i almindelige sociale, kulturelle, økonomiske og politiske aktiviteter i samfundet, og manglende deltagelse er kernen i de fleste definitioner (Burchardt 2000:320). De fleste definitioner af social eksklusion er også fælles om at understrege det multidimensionelle og dynamiske element i eksklusion som begreb (Levitas et al. 2007; Burchardt, Le Grand & Piachaud 2002). Et systematisk reviewstudie af litteraturen om social eksklusion (Morgan et al. 2007) viste, at de fleste studier når frem til følgende nøglekarakteristika for social eksklusion:

(1) *Manglende deltagelse* i samfundet på forskellige områder. Der hersker dog uenighed om, hvilke aspekter af samfundet der er vigtige, og hvor ansvaret for ikke-deltagelse kan placeres. De fleste er enige om, at udstødelse er et spørgsmål om gradforskelle, da personer kan deltage i større eller mindre omfang..

(2) *Multidimensionalitet*, forstået på den måde, at social udstødelse omfatter

indkomstfattigdom, men også er bredere: Andre former for udsathed, der kan eller ikke kan være forbundet med lav indkomst såsom arbejdsløshed, dårlig selvværd og mentalt helbred falder ind under social eksklusion.

(3) *Dynamisk*, forstået på den måde, at ved at analysere social eksklusion, er man nødt til at forstå de bagvedliggende processer og identificere de faktorer, som udløser, at individer bliver fattige og ekskluderede, og hvad der får dem ud af fattigdom igen. Det kan fx dreje sig om, at menneskers grad af deltagelse vil variere over tid (Larsen 2004).

(4) *Multiniveauer*, forstået således, at selv om det er enkeltpersoner, der lider under social udstødelse, må årsagerne hertil findes på mange niveauer såsom: individ, husholdning, (lokal)samfund og institutionsniveau.

Som Böhnke (2004:2) fremhæver, kan social eksklusion derfor beskrives som et omfattende, multidimensionelt og dynamisk begreb, der generelt set refererer til individers begrænsede muligheder for deltagelse økonomisk, socialt, kulturelt og politisk. Begrebet henviser samtidig til de forstærkede processer bag akkumuleret udsathed og svækkelsen af sociale rettigheder (Sen 2000; Abrahamson 1998; Room 1995).

Der rejser sig imidlertid, med god grund, en række kritiske spørgsmål omkring social eksklusion som begreb. For selvom der generelt er enighed om, at social eksklusion er multidimensionel, er der ingen konsensus om, hvilke dimensioner der er (særligt) relevante – og hvorvidt det er nødvendigt at inkludere multiple og kumulativ udsathed? Eller hvorvidt én ud af flere afsavn er tilstrækkeligt til, at der kan være tale om social eksklusion? (Morgan et al. 2007:479).

Med andre ord mangler der i høj grad præcisering i definitionerne af social eksklusion. Det forbliver uklart præcist, hvad/hvem der er genstand for social eksklusion. Er der tale om en objektiv tilstand eller en subjektiv oplevet følelse? I nogle definitioner betragtes social eksklusion som en objektiv tilstand: "Et individ er socialt ekskluderet, hvis han/hun ikke deltager" (Burchardt et al. 2002:30). Andre fokuserer på den subjektive oplevelse af social eksklusion (Böhnke 2004; Whelan, Maitre & Bertrand 2010; Sayce 1998, 1999, 2001).

Der er modsat også mennesker som selv vælger ikke at ville deltage i det bredere samfundsliv, men er de så også socialt ekskluderede? Barry (2002:15-16) præciserer på baggrund af diskussionen omkring frivillighed/ufrivillig social eksklusion sin definition af social eksklusion til kun at omfatte ufrivillig eksklusion: "Individer og grupper er socialt ekskluderede, hvis de er nægtet muligheden for at deltage, hvad enten de ønsker at deltage eller ikke".

En af de førende forskere på området Ruth Levitas (2007) giver dog et bud på en præcisering. Ifølge Levitas drejer social eksklusion sig overordnet set om mennesker, der på én og samme tid er meget dårligt stillede (ekskluderede) på en række centrale levekårsområder, og som eksempelvis har lav indkomst, mangler et arbejde, indvandrerbaggrund, manglende uddannelse eller dårligt helbred.

Det er også blevet fremhævet, at kernen i social eksklusion er, at de ekskluderede:

lider af en sådan grad af multidimensionel underprivilegerethed, af en sådan varighed og forstærket af en sådan grad af materiel og kulturel degradering af det lokalområde, de lever i, at deres relationelle forbindelser til det omgivende samfund er afbrudt i en sådan grad, at der i et ikke ubetydeligt omfang er tale om noget irreversibelt (Room 1999:171).

På tilsvarende vis definerede forskere fra Social Exclusion Unit (SEU)² i 1997 social eksklusion som:

En forkortelse for, hvad der *kan* ske, når *mennesker eller områder* lider af en kombination af *forbundne* problemer såsom arbejdsløshed, dårlige færdigheder, lave indkomster, dårlige boligforhold, høj kriminalitet, dårligt helbred og familieopløsning (Bradshaw 2004:5).

Denne definition rummer "multiple ulemper/risikofaktorer", men jeg synes samtidig, den er ret vag, idet den ikke specificerer, hvad der er konsekvenser af den sociale eksklusion ("hvad *kan* ske"), den er multidimensionel ("en kombination af *forbundne* problemer"), og den har en vigtig stedlig komponent ("mennesker eller *områder*").

Et af de bedre bud på noget, der nærmer sig en empirisk anvendelig definition af social eksklusion er, efter min opfattelse, udformet af David Miliband (2006), der skelner mellem bredden, dybden og koncentrationen af social eksklusion. *Bredden* af eksklusion dækker over andelen af borgere, som er berørt af eksklusion på forskellige enkelt niveauer. *Koncentrationen* af social eksklusion beskæftiger sig med, hvor sammensat eksklusionen er i det enkelte område, fx et lokalt område eller "ghettoområde" med en højere koncentration af socialt udsatte borgere. Og *dybden* af social eksklusion beskæftiger sig med, hvordan eksklusion sker på flere og overlappende områder for det enkelte individ. Det vil ofte være tilfældet for socialt udsatte borgere, hvor vedkommende både kan være arbejdsløs, fattig og ofte have et dårligt mentalt og fysisk helbred. Dyb social eksklusion refererer således til, at man er ekskluderet på flere områder, og at der sker en ophobning af risikofaktorer over tid på flere områder i livet. Forskellige belastninger i dagligdagen og selve sårbarheden over for disse belastninger betyder ofte, at især socialt udsatte borgere kan have svært ved at mobilisere et overskud til selv at ændre livsstil, finde et job eller komme ud af "dårlige cirkler" (Bak & Larsen 2011; Larsen, Andersen & Bak 2012).

De forskellige videnskabelige definitioner af social eksklusion, som jeg har redegjort for, viser en stor bredde i, hvad der inkluderes i definitionerne. Det er derfor vigtigt at understrege, at der naturligvis er mange faktorer, der spil-

ler ind, når vi ønsker på den ene side at forstå *årsager* til social eksklusion og på den anden side beskrive de forskellige *konsekvenser*, som social eksklusion kan have for det enkelte individ. Jørgen Elm Larsen påpeger eksempelvis, at social eksklusion drives frem af et *komplekst samspil* mellem demografiske, økonomiske, sociale og adfærdsmæssige faktorer, og disse kan være indbyrdes forbundne og gensidigt forstærkende (Larsen 2009:21).

Det er derfor oplagt, at jo flere problemstillinger, det enkelte individ skal håndtere i dagligdagen (fx ingen eller lav uddannelse, misbrugsforhold mv.), desto sværere bliver det fx at komme i ordinær beskæftigelse. De forskellige miks af risikofaktorer på forskellige niveauer er samtidig med til at forstærke risici for både fattigdom og social eksklusion. Konsekvenser af social eksklusion afspejler derfor også såvel bredden og dybden af den sociale eksklusion (jf. Milibands definition).

Samlet viser de forskellige videnskabelige definitioner af social eksklusion den uklarhed, der er forbundet med en indholdsmæssig bestemmelse af begrebet. Det er forskelligt, hvilke elementer der inddrages og særligt lægges vægt på. Den teoretiske uklarhed i definitionerne åbner samtidig op for anvendelsen af ret forskellige indikatorer til at måle social eksklusion med i empiriske undersøgelser. I næste afsnit vil jeg diskutere yderligere et element, der bidrager til uklarheder omkring en indholdsmæssig bestemmelse af social eksklusion; nemlig de overlap der er til andre lignende begreber.

Fattigdom og social eksklusion

Det har stor betydning i empiriske undersøgelser, at der ikke er for mange overlap mellem begreber, i denne sammenhæng fx fattigdom og social eksklusion som begreb, idet der ved et sådan overlap kan rejses tvivl om, hvad der egentligt undersøges.

Fattigdomsforskeren Peter Townsend (1979) har med sin brede definition af fattigdom forstået som "relativ deprivation" spillet en central rolle i forhold til udviklingen af social eksklusion som begreb. Det skyldes ikke mindst, at relativ deprivation/afsnit netop, ud over den materielle kerne af nød og fattigdom, også inkluderer "deltagelse i almindelige aktiviteter i samfundet":

Individer, familier og grupper i befolkningen kan siges at være fattige, når [...] deres ressourcer er så langt under det gennemsnitlige individ eller familie, at de er udelukket fra de almindelige levevilkår, vaner og aktiviteter (Townsend 1979:32).

Social eksklusion bliver således i høj grad brugt til at indfange *konsekvenserne* af materiel nød/afsnit, som kommer til udtryk ved begrænsede muligheder for at deltage i brede sociale og kulturelle aktiviteter (Levitas 2006). Man kan sige, at social eksklusion knytter sig i højere grad end det traditionelle fattigdomsbegreb til spørgsmålet om deltagelse og ikke-deltagelse inden for

områder, som er nødvendige for at tilvejebringe forskellige former for ressourcer, og/eller som opleves som meningsfyldte og centrale for en persons eller gruppes livskvalitet. Der er således en klar forskel mellem fattigdom og social eksklusion. Den primære forskel er, at fattigdom vedrører begrænsede økonomiske og materielle ressourcer og de afsavn, som affødes heraf, mens social eksklusion *også* vedrører andre typer af sociale problemer, der besværliggør eller umuliggør en persons eller gruppes deltagelse inden for ét eller flere centrale områder i samfundet (Larsen 2004). Men selvom der er forskel på fattigdom og social eksklusion på det begrebsmæssige niveau, afspejles dette, som tidligere nævnt, ikke altid tilstrækkeligt i de indikatorer, der anvendes i forskellige empiriske undersøgelser (Halleröd & Larsson 2008; Bradshaw & Finch 2003).

I forhold til den tyske og skandinaviske sociologi (Abrahamson 2010), som inspireret af Ulrich Becks teser om fattigdommens individualisering og demokratisering (Bak 2004 a, b) fokuserer mest på fattigdom som et relativt kortvarigt og forbigående fænomen, så har den franske og amerikanske sociologi koncentreret sig om udviklingen af mere polariserede samfund, der medfører marginalisering og social eksklusion (Abrahamson 2010:39).

Abrahamson (2010) har givet en god skematisk fremstilling af væsentlige forskelle mellem fattigdom og social udstødelse (se Tabel 1). Mens fattigdom primært drejer sig om fordelingen af ressourcer i form af indkomst og utilstrækkelig behovstilfredsstillelse, så fokuserer social eksklusion på manglen på medborgerskabsrettigheder på grund af diskrimination fra forskellige in-

Tabel 1. Modstilling af fattigdom og social udstødelse

	Fattigdom	Social udstødelse
Situation	Mangel på tilstrækkelige <i>ressourcer</i> (indkomst)	Nægtet <i>rettighedsforfølgelse</i>
Årsag	<i>Behovsfrustration</i>	Diskrimination fra <i>integrerende</i> institutioner
Perspektiv	Statisk (en <i>tilstand</i>)	Dynamisk (en <i>proces</i>)
Form for social stratifikation	Vertikal (overklasse vs. <i>underklasse</i>)	Horisontal (insidere vs. <i>outsidere</i>)
Løsning	Sociale <i>overførsler</i>	Sociale <i>tjenesteydelser</i> (aktivering)
Faglig tilgang	Økonomi	Sociologi

Kilde: Abrahamson 2010:39.

stitutioner i samfundet (fx arbejdsmarkedet, uddannelsessystemet osv.). En central forskel er også, at der med social eksklusion fokuseres på de *processer*, der leder til en situation som ekskluderet uden for normalsamfundet.

Tabel 1 giver en god oversigt over centrale forskelle, men bliver måske lidt for generel, idet man kan sige, at fattigdom også er dynamisk, og det er vigtigt her at have en forståelse for de processer, der fører til en situation med fattigdom i kortere eller længere tid. Hermed mener jeg, at opdelingen i skemaet over centrale forskelle mellem fattigdom og social eksklusion bliver lidt for simplificeret og grundlæggende bygger på en misforståelse af fattigdomsbegrebet som statisk. I den nyere fattigdomsforskning tillægges fattigdom som begreb en mere dynamisk karakter ved, at der fx fokuseres på betydningen af fattigdommens varighed i forhold til fx de økonomiske afsavn og den sociale udstødelse, som kan være en konsekvens af fattigdom (Bak 2004 a, b).

Fattigdom som capability deprivation

Nobelpristageren Amartya Sen (2000) argumenterer for, at vi bedre kan forstå de bidrag, som den nyere litteratur om social eksklusion bidrager med, ved at få disse placeret inden for en bredere ramme, hvor fattigdom forstås som "capability deprivation", dvs. som manglende evner og kompetencer hos individer. Sen påpeger, at lav indkomst er en væsentlig årsag til, at folk har dårlige levekår, og indkomst er derfor et vigtigt middel til at kunne leve et liv uden fattigdom. Men også andre forhold spiller ind (Bak 2004a:31).

Sen understreger, at vi bør interessere os for de "forarmede liv" og ikke blot for de "tomme pengepunge". På den måde bliver Sens begreb om capability-fattigdom interessant at sammenligne med social eksklusion, fordi et "forarmet liv" (med reference til Aristoteles) netop er et liv uden friheden til at kunne deltage i vigtige aktiviteter for det enkelte individ. Sens anbefaling er derfor at læse litteraturen om social eksklusion ud fra en bred Aristoteles inspireret tilgang. Det vil sige, at for det første kan social eksklusion udgøre en del af fattigdom forstået som mangel på evner og kompetencer hos individer (capability deprivation). Eksempelvis kan den manglende evne til at interagere frit med andre udgøre et vigtigt afsavn i sig selv (fx som hjemløs). Det har den konsekvens, at nogle typer af social eksklusion må betragtes som bestanddele af selve ideen om fattigdom.

For det andet kan eksklusion fra sociale relationer føre til andre typer af afsavn og på den måde yderligere indsnævre vores muligheder i livet (livschancer). For eksempel kan udelukkelsen fra muligheden for at arbejde eller låne penge føre til økonomisk nød, og som igen kan føre til andre typer af afsavn. Det er værd at bemærke den inspiration, som Sen angiveligt har hentet fra de nordiske velfærdsundersøgelser (Bak 2004a:69). Sen's begreber om "doings" og "beings"³ minder til forveksling om den finske sociolog Erik Allardt kendte formuleringer i bogen *Att ha, Att älska, Att vara* (Allardt 1975). Sen skriver bl.a. om sine begreber med reference til de nordiske velfærdsundersøgelser i en fodnote (Sen 1992:kapitel 3).

I den såkaldte Stiglitz-Sen-Fitoussi rapport⁴ fra 2009 er en af anbefalingerne, at der bør anvendes multidimensionelle definitioner i undersøgelser af "velbefindende" hos mennesker, og at der bør inddrages flere centrale nøgle-dimensioner på samme tid. Det drejer sig om følgende dimensioner (Stiglitz, Sen & Fittoussi 2009:14-15):

- Materiel levestandard (indkomst, forbrug, og velfærd)
- Sundhed
- Uddannelse
- Personlige aktiviteter, inklusiv arbejde
- Politisk "stemme" og styring
- Sociale forbindelser og relationer
- Miljø (nuværende og fremtidige forhold)
- Usikkerhed ud fra en økonomisk og fysisk karakter

Pointen er her, at alle disse dimensioner er med til at skabe menneskers velbefindende, men på trods heraf udelades mange af disse i de konventionelle indkomstsmål, der ofte anvendes. Samme tendens til at fokusere på de multi-dimensionelle og ikke-materielle sider af social eksklusion som begreb ses i Europakommissionens seneste rapporter (Europe Commission 2011).

Uklarheden på det teoretiske niveau understøttes således af netop det overlap, der samtidig er til andre begreber som fattigdom og social eksklusion.

Social kapital

I mange definitioner af social eksklusion er sociale relationer og netværk centrale komponenter, som er vigtige for aktiv deltagelse og et inkluderende liv. Her er et der et oplagt overlap til begrebet om social kapital (som også er et komplekst og omdiskuteret begreb med mange betydninger). Kernen i social kapital er netværk af sociale relationer, der potentielt udgør værdifulde ressourcer, som mennesker kan trække på, og som konstituerer en form for kapital. Putnam definerer (1996:56) social kapital som:

Funktioner af det sociale liv – netværk, normer og tillid, som giver deltagerne mulighed for at handle mere effektivt sammen om fælles mål og [...] som forbindelser mellem individer, sociale netværk og normer om gensidighed og troværdighed, som opstår fra dem (Putnam 2000:9).

De tydelige overlap mellem social kapital og social eksklusion fremkommer på den måde, at begge i varierende grad fokuserer på deltagelse i netværk. Social eksklusion er imidlertid et bredere begreb end social kapital. Lidt forenklet kan man sige, at adgang til social kapital drejer sig om adgang til værdifulde kontakter inden for et socialt netværk – og som sådan kan social kapital

potentielt fremme social inklusion ved at koble mennesker på med hinanden inden for bredere fællesskaber (Morgan et al. 2007). Mangel på social kapital kan derfor bidrage til social eksklusion.

De overlap der er mellem begreber som social eksklusion og social kapital og i mindre omfang til fattigdom, er ikke de eneste, idet der også er overlap til andre begreber som fx social integration og sociale netværk til at studere sociale processer med. Samlet er disse overlap mellem begreberne imidlertid medvirkende til, at der fortsat kan stilles spørgsmålstejn ved, hvorvidt social eksklusion som begreb har bidraget med væsentligt nyt i forhold til de hidtidige begreber, og hvorvidt potentialet er større med social eksklusion som begreb.

Målingsproblemer

Efter at jeg nu har gennemgået og diskuteret de uklarheder, der er forbundet med en indholdsmæssig bestemmelse af social eksklusion på det teoretiske niveau, vil jeg i dette afsnit vise, hvordan denne teoretiske uklarhed kommer til udtryk i forskellige forsøg på at operationalisere social eksklusion i empiriske undersøgelser.

Der har længe været et betydeligt gab mellem den begrebsmæssige diskussion af social eksklusion som begreb og empiriske analyser af fænomenet. Som Böhnke (2004:5) fremhæver, har selv enigheden blandt flere forskere om den multidimensionelle og dynamiske karakter af social eksklusion ikke ført til særligt mange empiriske undersøgelser heraf (med få undtagelser som fx Halleröd & Heikkilä 1999, Halleröd & Larsson 2008; Burchardt 2000, Larsen 2004). De mange elementer og indikatorer, som indgår i et bredt begreb som social eksklusion, gør det vanskeligt at definere præcist og ikke mindst at "måle" i empiriske undersøgelser (Bak 2004 a; Bradshaw et al. 2004; Larsen 2004). Nogle forskere (Room 1999; Burchardt 2002; Byrne 1999) har hævdet, at det *ikke* er muligt eller ønskeligt at udvikle en foranstaltning af social eksklusion, da begrebet i sig selv er kvalitativt og dynamisk, eller fordi det kunne stigmatisere dem, der er identificeret som "de udstødte". Levitas (2000:356) er af den opfattelse, at social eksklusion hverken er en tilstand eller en proces, som det ofte hævdes blandt forskellige forskere. Derimod er social eksklusion et begreb, som kan være mere eller mindre frugtbart til at beskrive virkeligheden med.

I et reviewstudie af social eksklusion og mentale helbredsproblemer nåede Morgan et al. (2007:480) frem til, at den manglende begrebsmæssige præcisering i den generelle litteratur også kom til udtryk i deres review. Langt de fleste studier af mentale helbredsproblemer havde enten ikke en definition af social eksklusion eller anvendte eksisterende definitioner på en ret ukritisk måde. I det følgende gennemgår og diskuterer jeg udvalgte kvantitative og kvalitative tilgange til at undersøge social eksklusion med i studier af mentale helbredsforhold.

Forskning viser, at personer med mentale helbredsproblemer i særligt høj grad er udsatte for social eksklusion på flere centrale dimensioner (fx diskrimination, beskæftigelse, uddannelse, boligforhold, stigmatisering) og udgør derfor en oplagt "kritisk case" til at diskutere, hvilke indikatorer der er vel-egnede til at måle social eksklusion med (SEU 2004; Morgan et al. 2007). Mit formål er at bidrage med en nuancering af, hvad såvel kvantitative som kvalitative tilgange til at undersøge social eksklusion kan bidrage med.

Kvantitative målinger af social eksklusion – dimensioner og indikatorer

Den mest almindelige måde at måle social eksklusion på generelt er ved at anvende en liste af forskellige indikatorer (Bradshaw & Finch 2003; Morgan et al. 2007:480). Ofte anvendes tilgængelige surveydata fra allerede indsamlede datasæt. De forskellige bestræbelser på at måle social eksklusion kvantitativt ud fra forskellige indikatorer har ofte haft det problem, at de bygger på en antagelse om, at indikatorer, der anvendes i studier af fattigdom, arbejdsløshed og multiple afsavn/nød, også vil kunne indfange social eksklusion som begreb i alle dets dimensioner (Böhnke 2004:5). Det ses fx i den rapport, som Social Exclusion Unit (SEU 2004) har anvendt til at måle sammenhænge mellem social eksklusion og mentale helbredsforhold. Selvom der ofte anvendes mange indikatorer, er det et gennemgående problem, at det *ikke* står helt klart, hvilke der fx måler "fattigdom", og hvilke der er egnede mål for "social eksklusion". Ikke mindst når der ofte kun er relativt få indikatorer, der direkte relaterer sig til deltagelse i socialt og kulturelt liv (Morgan et al. 2007:480).

Levitas (2006) påpeger, at mange af disse indikatorer, som fylder meget på listerne, mangler selve *den sociale dimension*, som er unik for social eksklusion som begreb og adskiller det fra fattigdom som begreb. Det er helt centralt i forhold til oplevelsen af diskrimination og stigmatisering blandt personer med mentale helbredsproblemer. Her vil fattigdom ofte spille en rolle, men det er ikke altid, at fattigdom er det væsentligste element i forhold til at forstå, hvordan personer med mentale helbredsproblemer selv oplever og sætter ord på social eksklusion. Sayce (2001) argumenter eksempelvis for, at i forhold til mentale sygdomme har social eksklusion en større forklaringskraft end fattigdom og andre relaterede begreber ved, at der rettes opmærksomhed mod de *ikke-materielle* sider af at være socialt udsat (Saunders et al. 2008; Ravallion 2011). Disse stammer i højere grad fra diskrimination fra andre mennesker og institutioner. Det er også vigtigt at understrege, at der sjældent skelnes mellem direkte og indirekte indikatorer og risikofaktorer. Skal indikatorer som arbejdsløshed og indkomst eksempelvis betragtes som risikofaktorer for social eksklusion, som indirekte indikatorer eller som direkte mål? Det er efter min opfattelse nødvendigt, at der tages stilling til denne sondring, hvis social eksklusion skal kunne defineres mere præcist og åbne mulighed for at kunne dokumentere, hvor udbredt social eksklusion er i forskellige lande, samt hvilke årsager der er de væsentligste til social eksklusion.

Et eksempel på de manglende distinktioner mellem indikatorerne til måling af social eksklusion kan findes i Social Exclusion Units rapport (2004), hvor stigmatisering beskrives som et kerneelement af eksklusion, og forbedringer i folks holdninger anvendes som indikatorer på social inklusion. Det fortæller noget om tankegangen bag, for umiddelbart vil det virke mere logisk at betragte stigma og diskrimination som årsager til social eksklusion frem for som kerneelementer af begrebet (Morgan et al. 2007:480). Det understreger vigtigheden af, at der ikke sker en sammenblanding af, hvad der er årsager til og hvad der er konsekvenser af social eksklusion, og at der skabes en større klarhed over, hvilke indikatorer der kan betragtes som rimelige at inkludere i målinger af social eksklusion.

Direkte måling af fattigdom og social eksklusion i Danmark

I Danmark er Jørgen Elm Larsen (2004:17) den eneste, der har forsøgt at anvende en restriktiv, operationel definition af social eksklusion, som lyder:

Et individ er socialt ekskluderet, hvis det kan karakteriseres af tre, fire eller alle fem af følgende forhold: er relativt økonomisk fattig (år 2000 inddrages også målet relativ fattig), har få eller ingen sociale relationer, har ringe eller ingen deltagelse i faglige og politiske aktiviteter, har ringe eller ingen deltagelse i fritidsaktiviteter og/eller har et dårligt helbred).

Levekårsundersøgelserne giver et særdeles godt grundlag for at kunne belyse udviklingen i den sociale eksklusion, og som Larsen (2004:18) påpeger, er det særligt den sidste undersøgelse fra 2000, der er direkte udformet til at kunne belyse aspekter af social eksklusion.

Den anvendte definition af social eksklusion har individet som enhed, den er relativ, og den lægger vægt på deltagelse. Således er et individ defineret som socialt ekskluderet, hvis han/hun ikke deltager i aktiviteter, som anses som centrale i det samfund, vedkommende er en del af (Larsen 2004:89). Der er på den baggrund utrolig mange muligheder for at være inkluderet eller ekskluderet. Larsen vælger at afgrænse sig til nogle få og centrale hovedområder. Det drejer sig om 1) økonomi og forbrug (relativ fattigdom) 2) sociale relationer 3) faglig og politisk deltagelse 4) fritidsaktiviteter og 5) helbredsforhold. Ud fra disse konstruerede Larsen en række indeks som mål for inklusion og eksklusion i normalbefolkningen. Disse valg er naturligvis ikke objektive. Der kunne også have været valgt andre områder ud. Men de udgør centrale områder for måling af social eksklusion og centrale områder for deltagelse.

Undersøgelsens styrke er, at der anvendes flere forskellige mål/indeks for social eksklusion, og der blev gennemført såvel tværsnits- som forløbsundersøgelser. Der er ikke plads her til en mere udførlig beskrivelse, der henvises derfor til Larsen (2004) for en grundig gennemgang af de forskellige indeks til måling af social eksklusion, og de resultater som han når frem til.

Et af de væsentlige hovedresultater fra undersøgelsen er imidlertid, at der hverken er tale om, at den sociale eksklusion rammer store dele af bestemte socioøkonomiske grupper i befolkningen eller udelukket er betinget af specifikke individuelle forhold. Der er kun tale om, at en lille del af "risikogrupperne" faktisk udsættes for social eksklusion, men på den anden side har disse grupper en langt højere andel af ekskluderede end andre grupper (Larsen 2004:23).

Nogle af de indvendinger, der kunne rettes mod Larsens (2004) operationelle mål, er bl.a., hvorvidt faglig/politisk deltagelse er udbredt i den danske befolkning som sådan. Han nævner selv dette forbehold. Et andet forbehold er, at de mest udsatte grupper i befolkningen ikke har deltaget i leveårsundersøgelserne. Det kan være problematisk af den grund, at det netop må formodes at være i disse grupper, at der forekommer den største grad af social eksklusion på en række af de nævnte leveårsområder. Det understreges også ved, at undersøgelsen peger på, at det at være ufaglært, enlig forsørger, arbejdsløs, førtidspensionist, eller tilhøre en etnisk minoritetsgruppe alle er forhold, der øger sandsynligheden for social eksklusion. Men der er ingen direkte kobling til social eksklusion som sådan. Det er kun i de tilfælde, hvor der er tale om en bestemt kombination af risikofaktorer (fx arbejdsløshed, dårligt helbred, alkoholmisbrug), at sandsynligheden for social eksklusion er akut eller faktisk indtræder, som Larsen (2004:23) formulerer det. Pointeringen af, at der er tale om, at det er længerevarende processer i uddannelsessystemet, på arbejdsmarkedet og i familien, der fører til social eksklusion, er vigtig. Det understreger dermed også, at det giver meget lidt mening at tale om en grov opdeling i en stor majoritet af inkluderede og en lille minoritet af ekskluderede.

På baggrund af udvalgte resultater fra Larsen (2004) og registerbaserede indkomstanalyser (Bak 2004a, b) har Bak & Larsen (2011) senere testet teorier om social eksklusion og fattigdomsindividualisering (jf. Ulrich Becks teser om individualisering og demokratisering af fattigdommen). Resultaterne viste bl.a., at det har stor betydning, hvorvidt der anvendes snævre eller brede definitioner af social eksklusion. Eksempelvis anvendte Tsakoglou & Papadopoulos (2002), i en europæisk sammenlignende undersøgelse, kun "sociale relationer" som indikator for indkomst og forskellige materielle goder i deres definition af social eksklusion. Et område som i det danske samfund og for specifikke individer over tid har været inde i en positiv udvikling generelt.

Dette viser for det første, hvor svært det kan være at vælge indikatorer for social eksklusion, som er valide og betydningsfulde i alle landene, og som dermed kan bruges til sammenligninger mellem landene. For det andet viser det, at afhængig af anvendelsen af henholdsvis snævre og brede perspektiver på social eksklusion udpeges og klassificeres forskellige slags grupper og subgrupper som henholdsvis ekskluderede og inkluderede grupper (Bak og Larsen 2011).

Overlappet mellem fattigdom og social eksklusion afhænger derfor naturligvis af de operationelle definitioner af fattigdom og social eksklusion, fordi den operationelle definition logisk må følge den teoretiske definition. På den måde vil unøjagtigheder, der fremtræder på det teoretiske niveau, naturligvis også afspejles sig i overlap i de operationelle definitioner, hvilket er problematisk for pålideligheden af de empiriske målinger af social eksklusion.

Et interessant skifte i fokus sker imidlertid i de kvalitative studier (Dunn 1999; Jacobsen et al. 2010; Sayer 2001; Parr et al. 2004), som søger at belyse sammenhænge mellem mentale helbredsproblemer og social eksklusion. Det skyldes, at der her udtrykkes et ønske om at komme mere bag om indikatorerne for at forstå *de processer*, der fører til, at bestemte individer og grupper føler sig stigmatiserede og socialt ekskluderede.

Kvalitative studier af stigmatisering og processer bag social eksklusion

De subjektive oplevelser af social eksklusion sætter fokus på, at oplevelser er relative og foranderlige og ikke en tilstand, der kan måles i objektive termer (Morgan et al. 2007:481).

Den canadisk-amerikanske sociolog Erving Goffman (1963) har her leveret et vigtigt bidrag med sit sociologiske arbejde om "stigma". Blandt Goffmanns arvtagere har der især været fokus på den individuelle selvoplevelse og mikroniveauet for interpersonelle relationer frem for på den brede sociale eksklusion fra økonomisk og socialt liv (Sayce 1998:331). Ifølge Goffmann (1963) defineres stigma som et karakteristika, der er dybt miskrediterende, og som reducerer den stigmatiserede person fra at være hel og almindelig til at være belastet og ekskluderet. Stigma opstår ved social interaktion, når en social gruppering besidder kendetegn, der er afvigende i forhold til normer som fx "dem der har arbejde" og "dem der ikke har" (Larsen, Andersen & Bak 2012:15).

Der er mange måder, hvorpå stigmatisering af mennesker med mentale helbredsproblemer kommer til udtryk i interaktioner mellem mennesker. Ofte kan det dreje sig om at bebrejde mennesker for deres mentale helbredsproblemer, "at få mennesker til at føle en skam", "at de ikke ønsker at komme tæt på dem", "at de frygter dem", "at de kalder dem forskellige navne", "at de taler om dem bag ryggen", "griner af dem" osv. (Health Scotland 2008:3).

Stigmatisering og social eksklusion fører til dårlig mental sundhed og kan forværre psykiske lidelser og sygdomme. Mennesker med psykiske problemer møder stadig negative attituder i deres omgivelser. Disse findes ikke kun blandt befolkningen som helhed, men er også på færde blandt sundhedsprofessionelle. De forskellige elementer af stigmatisering skaber social distance og reducerer sandsynligheden for, at mennesker med psykiske problemer kan finde sig tilrette på arbejdsmarkedet eller opsøger relevante sundheds- og behandlingstilbud (McDaid 2008).

Som det er forsøgt vist i figur 1, kan selv en kortvarig periode med mentale helbredsproblemer have langvarig indvirkning på en persons liv, sociale relationer og beskæftigelsesmuligheder. En enkelt indlæggelse på hospitalet eller sygefravær fra arbejde kan føre til arbejdsløshed, hjemløshed, gæld og social isolation. Dette kan igen føre til dårligere mentalt helbred og til en cyklus af social eksklusion. Dette understreger vigtigheden af at have fokus på de processer og årsagsforhold, der skaber social eksklusion, samt på utilstrækkeligheden af at afgrænse målinger af social eksklusion til nogle få og tilgængelige indikatorer i de kvantitative studier (SEU 2004:20).

I en del af de kvalitative studier af sammenhænge mellem mentale helbredsproblemer og social eksklusion og stigma (Sayce 2000; Parr et al. 2004; Watkins & Jacobi 2007) er der lagt vægt på to nøgleaspekter af social eksklusion; Proces og agent. Inden for dette perspektiv forstås inklusion og eksklusion som subjektive tilstande af at høre til og at være involveret i lokale fællesskaber og som determineret af andres handlinger i det nære sociale miljø. Individet kan derfor føle sig mere eller mindre inkluderet på forskellige tidspunkter. At være ekskluderet er ikke noget statisk, som kan måles objektivt, men en flydende proces.

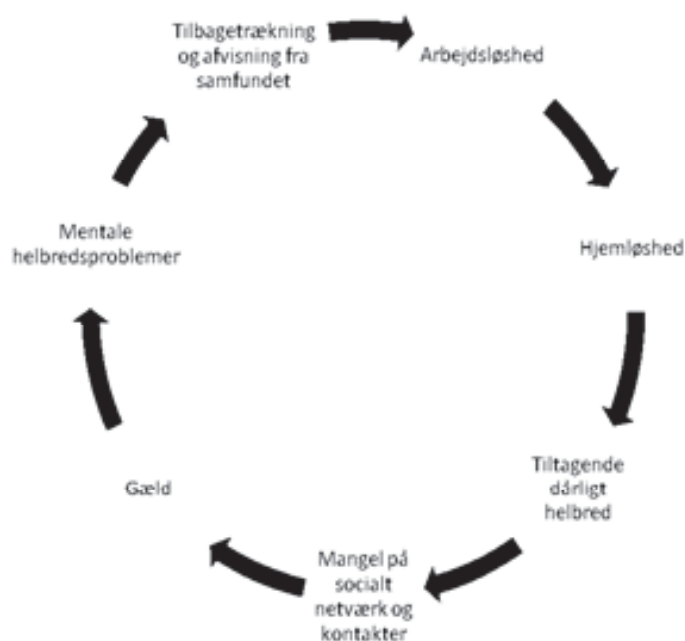
Disse kvalitative studier indebærer derfor en meget *anderledes tilgang* til at analysere social eksklusion end dét, der har været anvendt i de fleste studier af social eksklusion. Pointen er her, at grænserne mellem at være inkluderet eller ekskluderet er mere flydende end i de objektive indikatorer for social eksklusion. Denne tilgang deler meget "fælles gods" med etnografiske studier, som har bidraget med dokumentation af, hvordan mennesker lever et liv med mentale helbredsproblemer. Selvom der ikke tages afsæt i en social eksklusionsramme i disse studier, så har de bidraget med vigtig viden om, hvordan samfundets reaktion over for folk med mentale helbredsproblemer bidrager til at ekskludere disse mennesker fra forskellige aktiviteter og offentlige steder (Morgan et al. 2007:480).

Der er, så vidt jeg ved, ikke gennemført danske undersøgelser af sammenhængen mellem social eksklusion og mentale helbredsforhold. I 2010 blev der imidlertid gennemført en første større dansk undersøgelse af befolkningens holdninger til mennesker med psykiske lidelser og oplevelsen af stigma. Undersøgelsen bestod af både en kvantitativ spørgeskemaundersøgelse og supplerende kvalitative interviews. Resultaterne fra spørgeskemaundersøgelsen viste, at stigmatisering har konkrete konsekvenser for mennesker med psykiske lidelser i form af oplevelser af konkret diskrimination, nedvurdering af egne evner og muligheder samt social udstødelse.

Undersøgelsen viste også, at der foregår en markant hierarkisering af psykiske lidelser i det danske samfund, og at de foregår i mange sammenhænge. Herudover viste undersøgelsen, at skizofreni entydigt er den mest stigmatiserede lidelse. Det hverdagsprog og de billeder på skizofreni, som er i omløb, forvrænger, hvad det er, og mennesker med skizofreni støder igen og igen

hovedet imod de forvrængede billeder. Som konsekvens bruger de enorme ressourcer på at styre og kontrollere kommunikationen om deres lidelse. De skjuler den, kalder den noget andet, distancerer sig fra diagnosen og vurderer hele tiden, hvem der kan rumme at kende til diagnosen, hvornår. (Jacobsen et al. 2010).

Figur 1. Cyklus af social eksklusion

Kilde: Inspiration fra SEU 2004:20.

Inklusioner og eksklusioner i hverdagen

I det følgende giver jeg et par eksempler fra kvalitative etnografiske studier på hvordan oplevelser af inklusion og eksklusion blandt brugere af psykiatriske tilbud bidrager med en anden tilgang til at undersøge social eksklusion.

I en skotsk undersøgelse af komplekse sammenhænge mellem mental helbred og oplevelser af inklusioner og eksklusioner blandt borgere, der bor på landet (det skotske højland), havde forskerne gennemført over 100 dybdeinterviews med brugere af psykiatriske servicetilbud. Fokus var rettet mod de forklaringer, som brugerne selv fremkom med omkring deres oplevelser af inklusion og eksklusion i hverdagen (Parr et al. 2004:405).

Deres resultater viser et komplekst billede, hvor følelser af at være inkluderet og ekskluderet konstant er under forandring og afhængig af de fortløbende interaktioner med andre i offentlige og private sammenhænge. I denne undersøgelse betegner "inklusion" de relationer og former for praksis, som mennesker med mentale sundhedsproblemer opfatter som udtryk for deres positive engagement i og tilhørsforhold til et lokalt socialt miljø. I modsæt-

ning hertil betegner "eksklusion" negative forhold, som bl.a. indebærer afvisning, undgåelse og afstandtagen fra andre borgere i landsbyfællesskabet. Det sker på en måde, hvor individer "gøres forskellige" gennem mere eller mindre bevidste sociale handlinger, der henviser til deres svære mentale sundhedstilstand. Grænserne mellem inklusion og eksklusion viser sig derfor at være ganske uklare. Det gælder ikke mindst ved, at overfladiske inklusionsmomenter ikke kan opfattes som tegn på en dybereliggende inklusionstendens (Parr et al. 2004:405). Parr et al. 2004 fandt frem til, hvad de beskriver som temmelig modsætningsfulde resultater i deres studie, hvor relationer på den ene side afspejler inklusion via accept og tolerance og samtidig på den anden side reflekterer relationer, der ekskluderer via afvisning og intolerance.

Watkins & Jacoby (2007) fandt frem til tilsvarende resultater i deres etnografiske studie i landsbyen *Stonycroft*. Her var "stedet" også ligeså flertydigt og modstridende som i Parr et al.'s (2004) studie. På den ene side repræsenterede interviewpersonerne det positive billede af landsbyen som idyllisk, mens det på den anden side ikke altid blev afspejlet i deres mere uformelle kommentarer og interaktioner med forskeren.

Samlet betraget sætter de kvalitative studier fokus på de subjektive oplevelser og vægter det relative og foranderlige aspekt i begrebet. Dette er med til at tydeliggøre, at social eksklusion inden for denne optik ikke kan forstås som en målbar tilstand. Herudover lægges der vægt på det rumlige/geografisk aspekt af social eksklusion. Stedet (landsbyen eller fx det udsatte boligområde i byen) kan derfor i høj grad udgøre en vigtig ramme for at forstå, hvordan interaktioner mellem mennesker i bestemte sociale miljøer kan virke ekskluderende. Imidlertid viser studierne også, at det kan være svært præcist at adskille inklusion- og eksklusionsprocesser skarpt fra hinanden. De har tendens til at være flydende og foranderlige.

Afsluttende bemærkninger

Artiklen har bidraget med en bred oversigt og gennemgang af udvalgte begrebsmæssige og metodologiske aspekter af social eksklusion, som er et nyere begreb til at undersøge nye former for elendighed med.

Det er blevet vist, at der på den ene side i høj grad er enighed blandt forskere på området om, at social eksklusion er et komplekst, multidimensionelt og dynamisk begreb, som er påvirket af de objektive sociale omstændigheder og levevilkår. På den anden side er der, på trods af denne enighed, stadigvæk et ret begrænset antal empiriske undersøgelser, der anvender direkte indikatorer i studier af social eksklusion.

Objektive kvantitative indikatorer har vist sig ofte at være for *upræcise mål*, og i en del undersøgelser anvendes data indsamlet til andre formål. Ved at supplere med indikatorer for den subjektive oplevelse af social eksklusion hos individer har man i flere EU-rapporter (Böhnke 2004; Maitre, Bertrand & Whelan 2010) formået at udvikle mere pålidelige og direkte mål og indi-

katorer for social integration og sociale kontakter. Det ser dog ud til, at der stadigvæk er brug for meget mere forskning i udviklingen af mere pålidelige indikatorer for social eksklusion.

De kvalitative studier med fokus på stigmatisering og diskrimination af folk med mentale helbredsproblemer bidrager med vigtig forskningsmæssig viden om de holdninger og reaktioner, mennesker med mentale helbredsproblemer møder fra andre mennesker. Disse er med til at give en bedre og mere detaljeret forståelse af selve de *processer og omstændigheder*, der fører til følelsen af at være stigmatiseret og socialt ekskluderet, og til hvorfor nogle vælger selv at være afholdende over for sociale kontakter til andre mennesker – selvstigmatiseringen og opdelingen i "dem" og "os".

For mange er social eksklusion stadig et problematisk begreb (Hall 2004:299), som er forbundet med deltagelse i alle aspekter af samfundslivet med særligt fokus på de områder, der drejer sig om økonomisk inaktivitet. På den måde overses de ikke-betalte sociale, kulturelle og politiske aktiviteter lettere.

Det har ført til to konsekvenser: 1) at ikke-deltagere i beskæftigelse skønnes at være "andre", som ikke udgør en del af "samfundet som helhed" og 2) at inklusion på arbejdsmarkedet pr. definition kun er forbundet med fordele. Hermed overses den diskrimination, der foregår på arbejdsmarkedet, og at mennesker, der lever i marginale positioner, – i højere grad vil have dårligere betalte og utilfredsstillende jobs (Hall 2004:299).

Med Townsends (1979) klassiske studie af fattigdom, der inkluderede en multidimensionel definition (Townsend 1979:915), så ligger den væsentligste forskel mellem begrebet om materielle afsavn/nød og social eksklusion, efter min opfattelse, i de *identificerede årsager* til udsathed.

Begrebet om materielle afsavn/nød fokuserer på *ikke deltagelse* på grund af mangel på ressourcer, mens social eksklusion, som vist, er et bredere paraplybegreb, der åbner op for mange *andre årsager* til udsathed end mangel på økonomiske ressourcer (fx dårligt helbred, diskrimination).

Har vi så brug for social eksklusion som begreb, når Townsends dobbelte definition allerede inkorporerer det bredere billede, og hvor fattigdom er en undergruppe til afsavn/nød, som er forårsaget af manglende økonomiske ressourcer?

Efter min opfattelse er der ikke tale om, at vi har fået en anden retning med social eksklusion som begreb – *men et andet fokus* – fordi eksisterende definitioner i forvejen er tilstrækkeligt brede til at kunne inkludere ikke-materielle aspekter. De er også dynamiske (longitudinelle) og åbner allerede op for andre årsager til social udsathed end lav indkomst. Problemstillingen er snarere, at forskningen ikke i tilstrækkelig grad har formået at inkludere alle disse elementer, og derfor kan social eksklusion medvirke til at minde os om disse muligheder på den bredere bane.

Noter

1. I artiklen anvendes "social udstødelse" og "social eksklusion" som synonyme begreber.
2. Social Exclusion Unit (SEU) blev oprettet i 1997 af den tidligere Labour regering i England. Enheden bidrager særligt med strategisk rådgivning og analyser rettet mod bekæmpelse af social eksklusion i England.
3. Med Sen's begreber "doings" (at gøre) og "beings" (at være) vil han vise, at han ikke udelukkende fokuserer på individers forbrug eller indkomst. Forbrug og indkomst er udelukkende *midler* til at opnå et godt velbefindende, og derfor er det vigtigt at fokusere på de "indre værdier", dvs. individers evner og kompetencer. Interessen skifter derfor hos Sen fra varer og ydelser til det, "goderne" kan anvendes til; nemlig som et grundlag for "doings" og "beings". Det centrale i Sen's tilgang er, at vi som individer er vidt forskellige. Vi har forskellige behov og forskellige evner til at kunne realisere disse behov. Det vil skabe uligheder i forhold til, hvilke reelle muligheder individer har for at omsætte *en lige mængde ressourcer til velvære* (Bak 2004a:69).
4. Den forhenværende franske præsident Nicholas Sarkozy fik i 2008 nedsat en kommission "The Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress" (CMEPSP), der havde til formål at identificere begrænsninger ved BNP som indikator for økonomisk og social vækst, inklusiv problemer med at måle disse indikatorer. Kommissionen skulle komme med bud på andre og mere relevante indikatorer for social vækst. Joseph Stiglitz var formand for kommissionen, Professor Amartya Sen indgik som rådgiver og Jean Paul Fitoussi fungerede som koordinator for dette kommissionsarbejde.

Litteratur

- Abrahamson, P. 1998: "Combating poverty and social exclusion in Europe", i Beck, W.; van der Maesen, W. & Walker, A. (Eds.): *The social quality of Europe*. Bristol: The Policy Press, pp. 145-175.
- Abrahamson, P. 2010: *Fattigdom i globalt perspektiv*. København: CASA (Social Årsrapport).
- Allardt, E. 1975: *Att ha, att älska, att vara. Om velfärd i Norden*. Lund: Argos.
- Bak, C. K. 2004a: *Demokratisering og individualisering af fattigdommen? En kvantitativ og kvalitativ belysning af fattigdom i Danmark*. København: SAXO Forlag.
- Bak, C. K. 2004b: "Demokratisering af fattigdommen? En kritisk analyse af indkomst-baserede fattigdomsundersøgelser". *Dansk Sociologi*, nr. 4, 2004:57-75.
- Bak, C. K. & Larsen, J. E. 2011: "Social exclusion or individualization of poverty? An empirical test of two recent and competing poverty theories". Workingpaper.
- Barry, B. 2002: "Social exclusion, social isolation, and the distribution of income", i Hills, J.; Le Grand & Piachaud, D. (Eds.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press, pp. 13-29.
- Bradshaw, J. & Finch, N. 2003: "Overlaps in Dimensions of Poverty". *Journal of Social Policy*, nr. 32, 2003:513-525.
- Bradshaw, J. K.; Baldwin, P. & Rowe, A. 2004: *The Drivers of Social Exclusion: A review of the literature for the Social Exclusion Unit in the Breaking Cycle Series*. London: ODPM.
- Burchardt, T. 2000: "Social exclusion: concepts and evidence", i Gordon, D. & Townsend, P. (eds.): *Breadline Europe – The measurement of poverty*. Bristol: Policy Press.
- Burchardt, T.; Le Grand, J. & Piachaud, D. 2002: "Degrees of exclusion: developing a dynamic, Multidimensional measure", i *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press, pp. 30-43.

- Byrne, D. 1999: *Social exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Byrne, D. S. 2008: *Social exclusion: critical concepts in sociology*. New York: Routledge.
- Böhnke, P. 2004: *Perceptions of social integration and exclusion in an enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Downloaded fra www.eurofound.eu.int.
- Dunn, S. 1999: *Creating Accepting Communities: Report of the Mind Enquiry into Social Exclusion and Mental Health Problems*. London: Mind.
- Durkheim, E. 1964: *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press.
- Europa Kommissionen 2010: MEDDELELSE FRA KOMMISSIONEN EUROPA 2020. En strategi for intelligent, bæredygtig og inklusiv vækst: Bruxelles.
- European Union 2010: European Year for Combating Poverty and Social Exclusion. Springboard into the future. European Commission: Bruxelles.
- European Union 2011: *Employment and Social Developments in Europe 2011*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion (DG EMPL): Bruxelles
- Goffman, E. 1963: *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Harmondsworth: Penguin.
- Hall, E. 2004: "Social geographies of learning disability: narratives of exclusion and inclusion". *Area*, nr. 3, 2004:298-306.
- Halleröd, B. & Heikkilä, M. 1999: "Poverty and social exclusion in the Nordic countries", i M. Kautto, M. Heikkilä, B. Hvinden, S. Marklund & N. Ploug (Eds.): *Nordic Social Policy. Changing welfare states*. London: Routledge.
- Halleröd, B. & Larsson, D. 2008: "Poverty, welfare problems and social exclusion". *International Journal of Social Welfare*, nr. 17, 2008:15-25.
- Hansen, E. J. 2010: "Træk af fattigdomsforskningens og fattigdommens nyere historie i Danmark". *Samfundsøkonomen*, nr. 5, 2010.
- Hansen, F. K. 2010: "Fattigdom i EU landene". *Samfundsøkonomen*, nr. 5, 2010.
- Jacobsen, C. B.; Martin, H. M.; Andersen, S. L.; Christensen, R. N.; Bengtsson, S. 2010: *Stigma og psykiske lidelser, som det opleves og opfattes af mennesker med psykiske lidelser og borgere i Danmark*. København: Det Nationale Forskningscenter for Velfærd (SFI).
- Larsen, J. E. 2004: *Fattigdom og social eksklusion – Tendenser i Danmark over et kvart århundrede*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Larsen, P. K. 2010: "EU's fattigdomsbekæmpelse frem mod 2020". *Social Politik – Tidsskrift for Socialpolitisk Forening*, nr. 5, 2010. Tema: Grænser for fattigdom.
- Larsen, E.; Andersen, P. T. & Bak, C. K. 2012: "Fortællinger om et liv som arbejdsløs og ekskluderet". *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, nr. 16, 2012. Afd. for Antropologi og Etnografi: Århus Universitet.
- Layte, R.; Bertrand, M. & Whelan, C. T. 2010: *Living conditions, social exclusion and mental well-being*. Dublin: University College.
- Lenoir, R. 1974: *Lex exclus: Un franchis sur dix*. Paris: Seuil.
- Levitas, R. 1996: "The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony". *Critical Social Policy*, nr. 46, 1996:5-20.
- Levitas, R. 1998: *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. London: Macmillan.
- Levitas, R. 2000: "What is social exclusion?", i Gordon, D. & Townsend, P. (Eds.): *Breadline Europe – The measurement of poverty*. Bristol: The Policy Press.

- Levitas, R. 2006: "The concept and measurement of social exclusion", i C. Pantazis; Gordon, D. & Levitas, R. (Eds.): *Poverty and Social Exclusion in Britain*. Bristol: The Policy Press.
- Levitas, R.; Pantazis, C.; Fahmy, E.; Gordon, D.; Lloyd, E. & Patsios, D. 2007: *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*. Department of Sociology and School for Social Policy. Bristol Institute for Public Affairs. University of Bristol.
- McDaid, David 2008: *Countering the stigmatisation and discrimination of people with mental health problems in Europe*. Luxembourg: European Commission.
- Miliband, D. 2006: *Social Exclusion: the next steps forward*. London, ODPM. Downloaded fra: http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/83096/miliband_speech291105.pdf
- Morgan, C.; Burns, T.; Fitzpatrick, R.; Pinfold, V. & Priebe, S. 2007: "Social exclusion and mental health". *British Journal of Psychiatry*, nr. 191, 2007:477-483.
- Munck, R. 2004: *Globalisation and Social exclusion: A transformationalist Perspective*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Parr, H.; Philo, C. & Burns, N. 2004: "Social geographies of rural mental health: experiencing inclusions and exclusions". *Transactions of the Institute of British Geographers*, nr. 4, 2004:401-429.
- Putnam, R. D. 1996: "Who killed civil America?". *Prospect*, nr. 7, 1996:66-72.
- Putnam, R. D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Ravallion, M. 2011: *On Multidimensional Indices of Poverty*. Policy Research Working Paper 5580. The World Bank. Development Research Group.
- Robeyns, I. 2001: *Sen's Capability Approach and Feminist Concerns*. Presented at the Conference on Sen's Capability Approach at St. Edmunds College: Oxford.
- Room, G. 1995: "Poverty and social exclusion: The European agenda for policy and research", i G. Room (Ed.): *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Room, G. 1999: "Social Exclusion, solidarity and the challenge of globalization". *International Journal of Social Welfare*, nr. 8, 1999:166-174.
- Saunders, P.; Naidoo, Y. & Griffiths, M. 2008: "Towards New Indicators of Disadvantage: Deprivation and Social Exclusion in Australia". *Australian Journal of Social Issues*, nr. 2, 2008.
- Sayce, L. 1998: "Stigma, discrimination and social exclusion: What's in a word?" *Journal of mental health*, nr. 4, 1998:331-343.
- Sayce, L. & Measey L. 1999: "Strategies to reduce social exclusion for people with mental health problems". *Psychiatric Bulletin*, nr. 23, 1999:65-67.
- Sayce, L. 2001: "Social inclusion and mental health". *Psychiatric Bulletin*, nr. 25, 2001: 121-123.
- Scotland, NHS Health 2008: *Stigma: An International Briefing Paper*. Edinburgh.
- Sen, A. 1992: *Inequality Reexamined*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. 2000: *Social exclusion: concept, application, and scrutiny*. Manila, Philippines: Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- Silver, H. 1994: "Social exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms". *International Labour Review*, nr. 5-6, 1994:531-578.
- Social Exclusion Unit, 2004: *Mental Health and Social Exclusion*. Social Exclusion Unit Report. London: Office of the Deputy Prime Minister. Downloaded fra: www.social-exclusionunit.gov.uk.

- Stiglitz, J. E.; Sen, A. & Fitoussi, J. P. 2009: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Europakommisionen: Bruxelles
- Townsend, P. 1979: *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin.
- Tsakoglou, P. & Papadopoulos, F. 2002: "Poverty, material deprivation and multidimensional disadvantage during four life stages: evidence from the ECHP", i *Poverty and Social Exclusion in Europe*. UK: Edward Elgar.
- Van Berkel, R.; Møller, I. H. & Williams, C. C. 2002: "The concept of inclusion/exclusion and the Concept of work", i van Berkel, R. & Møller, I. H. (red.): *Active Social Policies in the EU. Inclusion through participation?* Bristol: The Policy Press.
- Watkins, F. & Jacoby, A. 2007: "Is the rural idyll bad for your health? Stigma and social exclusion in the English countryside". *Health and Place*, nr. 13, 2007:851-864.
- Weber, M. 1968: *Economy and Society*. New York: Bedminster Press.